

**extra informatie over Stavoren en Odulphus
behorend bij artikel in *De Silehammer* 19/4 december 2011**

SILEHEM (1) DE OORKONDE VAN 29 MEI 1132

Inleiding

De stichtingsoorkonde van de abdij te Stavoren dateert van 29 mei 1132, uitgevaardigd door de Utrechtse bisschop Andreas van Cuyk (1128-1139).

Het origineel, thans niet meer voorhanden, was eind vijftiende eeuw nog aanwezig in het abdijsarchief. Er bestaan diverse afschriften, aangeduid met hoofdletters; beste afschrift is D.

Lange tijd is gedacht dat de lijst uit 1132 een vervalsing zou zijn en pas meer dan honderd jaar later zou zijn vervaardigd. En dat dacht men allemaal op grond van een artikel uit 1920 van de Duitser Otto Oppermann, jarenlang hoogleraar in Utrecht.¹ Men ziet nu in dat hij in zijn vergaande oorkondenkritiek vaak is doorgeschoten. In een zeer doorwrocht artikel hebben J.A. Mol en K. van Vliet aangetoond dat de bestaande afschriften wel degelijk teruggaan op een origineel uit 1132.²

Hans Mol is sinds 1986 verbonden aan de Fryske Akademy in Leeuwarden en is vanaf 2003 tevens deeltijdhoogleraar geschiedenis van de Friese landen in de Middeleeuwen te Leiden. Kaj van Vliet is thans Rijksarchivaris en hoofd afdeling Inspectie & Archieven van Het Utrechts Archief.

De oorkonde besluit met een lijst van kapellen die bij de abdij behoren, waaronder *Kunre* en *Silehem*. Naamsvarianten van Silehem zijn in 1132 Sillehem en Sylahem, in 1243 Seleham en in 1245 Sileham.

Mol en Van Vliet gaan minder in op de als bekend veronderstelde historische setting. Op de HVIJ-website staat daarom ter verduidelijking een artikel met meer informatie over Stavoren en Odulphus.

In volgende *Silehammers* komen aan de orde herkomst en betekenis van de naam Silehem en de mogelijke lokaliseringen van kapel en buurtschap, waarover Hans Mol eind 2011 een wetenschappelijk artikel hoopt te publiceren.

Onvertaald gebleven Latijn bij Mol en Van Vliet is hieronder alsnog vertaald. Gemakshalve heb ik van Latijnse woorden de nominativus ("eerste naamval") gebruikt. In het Middeleeuws Latijn werd *ae* uitgesproken en ook geschreven als *e*; de uitgang *-atio* werd geschreven als *-acio* en uitgesproken als *-aatsio*.

¹ J. ten Have en F.D. Zeiler, *Turfmakers en boterkopers*, 1996, p. 22. Tot de provinciale site *Historie van Overijssel* en de site van de gemeente Steenwijkerland zijn de nieuwe inzichten nog steeds niet doorgedrongen.

² J.A. Mol en K. van Vliet, 'De oudste oorkonden van het Sint-Odulfusklooster van Staveren' in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998), p. 73-134.

Utrecht en de Friese missie

Willibrord (†739) werd in 695 te Rome tot bisschop gewijd. Daarbij kreeg hij de nieuwe naam: *Clemens Willibrordus*, die hij nauwelijks heeft gebruikt. Hij werd niet *episcopus traiectensis*, bisschop van Utrecht, genoemd, maar *episcopus in gentem Fresonum*, bisschop [gezonden] tot het volk der Friezen; dus een *episopus vagans*, zonder standplaats.

Traiectum (Utrecht) was aanvankelijk slechts een missiepost, uitvalsbasis voor zijn zendingswerk. Willibrord bouwde het door de Friezen verwoeste St.-Thomaskerkje weer op, nu gewijd aan St.-Maarten, de patroonheilige van zijn Frankische beschermheer. Hij stichtte daarnaast (letterlijk!) de St.-Salvatorkerk (Oudmunster), waaraan een opleidingsschool was verbonden. Vele zonen uit voorname Friese geslachten kregen hier hun opleiding. De kloosterschool van de St.-Salvator genoot een zekere faam tot buiten de grenzen van het diocees. Rond 777 werd Utrecht een zelfstandig bisdom binnen de kerkprovincie Keulen. Vanwege de invallen der Noormannen – meest Denen – in de perioden van 834 tot aan 1007 vestigden de bisschoppen zich een tijdlang nabij St.-Odiliënberg, later in Deventer.

In of na 925 stuurde keizer Hendrik I zijn zoontje Bruno naar de kloosterschool in Utrecht die na de Noormannentijd was heropgericht, nu met de naam van dom- of kathedraalschool. Die behoorde in de tiende en elfde eeuw tot de belangrijkste onderwijsinstituten van het Duitse Rijk.

Na 950 kregen de St.-Salvator en de St.-Maartenskerk ieder een kathedraal-convent – een gemeenschap van kanunniken – de voorlopers van de latere kapittels. Kanunniken, ook koor-, dom- of kapittelheren genoemd, zijn seculiere, “wereldlijke” geestelijken, dus geen ordegeestelijken. Deze kanunniken zongen gezamenlijk koordiensten, maar mochten vanouds een eigen huishouding voeren en hadden ook persoonlijk bezit. Daarop kwam veel kritiek, waarna er meer aandacht kwam voor strikte armoede en leven in gemeenschap volgens de regel (canon) van Augustinus, dus als reguliere kanunniken wier leefwijze nauwelijks verschilde van ‘echte’ monniken. In later tijd bestond het Utrechtse kapittelgeneraal uit vier, daarna vijf, stadskapittels met als leden domkanunniken en aartsdiakens. Laatstgenoemden verwierven steeds meer macht, vrij onafhankelijk van de bisschop.³

³ T. Jonker-Klijn en R. Roks, *De bisschoppen van Utrecht van 690 tot 1581*, Utrecht 2008. Dit boek geeft handzame overzichten per bisschop.

Stavoren

Op oude stadszegels prijkt de naam Stavria of Stauria. In het Latijn zijn v en u dezelfde letter.

Staveren komt voor in oude akten. Later wint de naam Stavoren terrein. In de vorige eeuw is de naam Staveren weer ingevoerd, maar dat is teruggedraaid wegens verwarring met het Gelderse Staverden.

De Friese benaming is Starum.

In de vroege Middeleeuwen was er nog geen sprake van de Zuiderzee, maar van het kleinere Flevomeer en later het Almere. Schepen vanuit bisschopsstad Utrecht voeren door de Utrechtse Vecht, het Almere en het Vlie naar de Noordzee, dus langs Staveren. Waarschijnlijk is dit ook de route geweest die Bonifatius ca. 719 volgde naar Friesland, alwaar hij misschien de allereerste Friese kloostergemeenschap heeft gesticht. Na zijn werk in Duitsland als aartsbisschop van Mainz wilde hij zijn laatste levensjaren slijten bij de Friezen (754 vermoord bij Dokkum).

De Noormannen vielen in 834 het riviereengebied binnen, later ook elders. In 991 werd Staveren geplunderd en in brand gestoken.

Nadat de Duitse familie der Brunonen ook het graafschap Stavoren had verworven, verleende Egbert I in 1060 aan Staveren stadsrechten. Veel Staverse zilveren muntjes zijn teruggevonden tot in Rusland toe. Zoon Egbert II viel in ongenade bij zijn neef, de Duitse koning Hendrik IV. Op 30 oktober 1077 schenkt deze aan de bisschop van Utrecht het graafschap Stavoren. Dit graafschap is vermoedelijk het restant van het graafschap Sudergo, al in 845 vermeld, dat veel land verloor aan het steeds groter wordende Almere.

Van Medemblik liep, over het Vlie, via Stavoren een oude koopmansroute (heirweg) naar Groningen met een aftakking over Steenwijk en Coevorden naar Osnabrück.

Rond 1400 was de grote bloei van Stavoren lang voorbij, met als belangrijkste oorzaak de overstromingen in de twaalfde en dertiende eeuw. Veel land tussen Texel en Harlingen en voor Staveren verdween in zee, zo ook het Kreilerbos, een met struiken begroeid moeras.

Odulphus ±775 - ±865

Wanneer Odulphus is geboren, is niet bekend, misschien in 775. Hij stamt uit Verrenbest in de omgeving van het Oirschot. Zijn vader Ludgis zou een Franse edelman zijn geweest. Na zijn opleiding in Oirschot bij lokale geestelijken is hij aldaar rond 805 enige jaren priester geweest. Daarna is Odulphus vertrokken naar Utrecht waar hij intrad in het St.-Maartens klooster en kanunnik werd van de St.-Salvatorkerk of Oudmunster aldaar.

Bisschop Frederik I (ca. 828-835/837), zelf naar verluidt een achterkleinzoon van de Friese vorst Radboud, zou op een reis door Friesland veel ongelooft en

“de ketterie van Arius”⁴ hebben aangetroffen. Hij zond nadien Odulphus naar Friesland om deze ketterij te bestrijden; zo’n oversteek duurde drie dagen. Omdat Frederik bezwaar maakte tegen het huwelijk van Lodewijk de Vrome met diens naverwante Judith, zou de bisschop op haar instigatie voor het hoogaltaar van de St.-Salvatorkerk zijn vermoord. Ten tijde van die moord verbleef Odulphus weer in Utrecht. Als hij in Friesland een kanunnikengemeenschap heeft gesticht, dan zal die dateren van voor 835.⁵ De kanunniken in Staveren waren vermoedelijk aanvankelijk wereldlijke, seculiere, geestelijken. Of de omvorming tot Augustijnse koorheren al opgaat voor de tijd van Odulphus lijkt op wensdenken.⁶

Hoe het ook zij, vanaf 834 was er in onze contreien veel onrust door de invallen der Noormannen, zodat deze gemeenschap te Staveren wellicht een tijdlang is verdwenen.

Odulphus is op hoge leeftijd gestorven ca. 865 op 12 juni.

Naamsvarianten: Odulp, Olof, Oelbert, Oel en zelfs Tolof.

Al dra was er in Friesland al sprake van verering van Odulphus, want in 1034 hebben Noormannen delen van zijn relikwieën gestolen en aan de bisschop van Londen verkocht, die ze schonk aan de OLV-abdij te Evesham (Worcestershire).

Blijkens een oorkonde uit ca. 1100 van de Keulse St.-Pantaleonsabdij te Urk was het op St.-Odulphusdag in Staveren een drukte van belang.

In Amsterdam herinnert aan hem de St.-Olofskapel, naast de verdwenen St.-Olofspoort. Of er is sprake van verwarring met St.-Olaf, als heilige op deels dezelfde terreinen ‘actief’.

In Nederland wordt Odulphus vereerd in Wormer, Assendelft en Best (Capelle van Synte Tolof, 1476). Best is in 1819 afgescheiden van Oirschot. Na veel geharrewar is pas in 1978 de gestalte van Odulphus in het wapen van Best opgenomen, met in de rechterhand een appel en in de linkerhand een boek. In een ontwerp uit 1996 is de figuur van Odulphus vervangen door zijn symbolen, kruis en appel.

De feestdag van Odulphus, 12 juni, staat nog steeds op de heiligenkalender van het bisdom 's-Hertogenbosch.

wapen van Best

⁴ Antitrinitarisch: Jezus is, als zoon van God, niet zelf God.; het Arianisme was sterk verbreid onder de Germaanse elite.

⁵ Krantenartikelen in augustus 2009 over de laatste duikexpeditie noemen het jaartal 777 voor een eerste klooster; dat jaartal wordt elders in verband gebracht met Almenum bij het latere Harlingen.

Voorts werd rond 777 Utrecht een zelfstandig bisdom.

⁶ J. Hogeman, “Het oude Graafschap Staveren” in: *Friesche Volksalmanak*, Leeuwarden 1890, p. 183-202; spec. p. 189, op grond van kroniekschrijver uit de 16de eeuw.

Tegen 1500 is er sprake van een bijzonder relik: een arm van Odulphus, gevat in zilver.

Heel speculatief zou nog even te denken zijn aan een relatie met de linkerhand in het wapen van Oldemarkt, al duidt verder niets in de geschiedenis van onze regio op verering van Odulphus.

In 1998 zou bij Urk een grafsteen van Odulphus zijn gevonden – op 1 april. De Stichting Odulphus op Urk, opgericht 1998, herinnert in naam nog aan deze geslaagde grap.

St.-Odulphusabdij te Stavoren 1132-1495

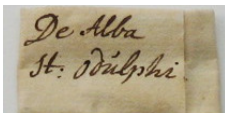
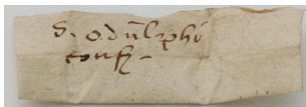
Zeker is dat er in de elfde eeuw een kanunnikengemeenschap aan de Staverse St.-Odulfkerk was verbonden, met relieken van Odulphus. De kanunnikengemeenschap te Stavoren was kennelijk gedesintegreerd en de kerk was in lekenhanden geraakt.

Telkens weer doken hervormingsbewegingen op. Tanchelm (†1115) was een fanatiek prediker in de Zuidelijke Nederlanden. Bisschop Godebald (1114-1127) was een warm voorstander van verbeteringen en vernieuwingen. De Benedictijner St.-Laurentiusabdij in Oostbroek (tussen De Bilt en Zeist), streng en hervormingsgezind, was in 1121/1122 opgericht en door de bisschop rijkelijk met goederen bedeeld.

De feitelijke geschiedenis van de Benedictijner St.-Odulphusabdij begint in 1132. Ter vervanging van een twaalftal priesters dat aan de St.-Odulfuskerk was verbonden en een “oneersaem leven” hadden geleid, gaf bisschop Andreas (Andries van Cuyk (1128-1139) aan de monniken en nonnen van Oostbroek de St.-Odulphuskerk te Stavoren met bijbehorende bezittingen. Dit gebeurde op initiatief van Staverse burgers.

Naar alle waarschijnlijkheid is de St.-Odulphusabdij te Stavoren in 1132 ingericht als dubbelklooster, naar het voorbeeld van Oostbroek; dus voor mannen en vrouwen, maar dan wel ruimtelijk gescheiden. Vrijwel alle Friese kloosters zijn als dubbelklooster van start gegaan. Meestal volgde naderhand een splitsing. Zo ook in Stavoren: de broeders bleven in het abdijcomplex aldaar, de zusters gingen naar een nieuw onderkomen bij de St.-Nicolaaskerk van Hemelum, zo'n acht km ten oosten van Stavoren. Het oudste document over het Hemelumer St.-Nicolaasklooster is een oorkonde van paus Innocentius IV van 1245: de priorin en haar zusters volgen de regel van Benedictus en staan onder supervisie van een proost. Dat klooster had ook veel bezittingen in West-Friesland, in de baljuwschap Medemblik.

De St.-Odulphusabdij, c.q. het daaraan verbonden kapittel, fungeerde feitelijk als een verlengstuk van het gezag van de bisschop van Utrecht.

Botsplinter van St-Odulphus en stukje van zijn albe, recent ontdekt bij relieken in altaar van de Oudkatholieke Gertrudiskathedraal in Utrecht

Zegel van het St.-Odulphusklooster in Stavoren, blijkens het randschrift :

[S]IGILLV[M MONA[STERII] SCI ODV[L]PHI IN STAVRON

SCI verkort voor SANCTI. Zegel uit 1383.

Midden: Maria met Christuskind op de arm, aan weerszijden knielende monniksfiguur.

Eigen bewerking van foto in Rijksarchief Utrecht, eigen vertaling.

Locatie van de abdij

De abdij, voorzien van twee torens, lag ongeveer 800 meter ten noordwesten van Stavoren. De vele stormvloeden en daarmee gepaard gaande overstromingen veroorzaakten landafslag bij Stavoren. De Allerheiligenvloed van 1170 en de St.-Nicolaasvloed van 1196 deden de eigenlijke Zuiderzee ontstaan.

Bisschop Godfried van Rhenen verbleef op Allerheiligen (1 november) 1170 in zijn Overstichtse residentie Vollenhove en was er getuige van dat al het land ten westen van de stad voorgoed in zee verdween.

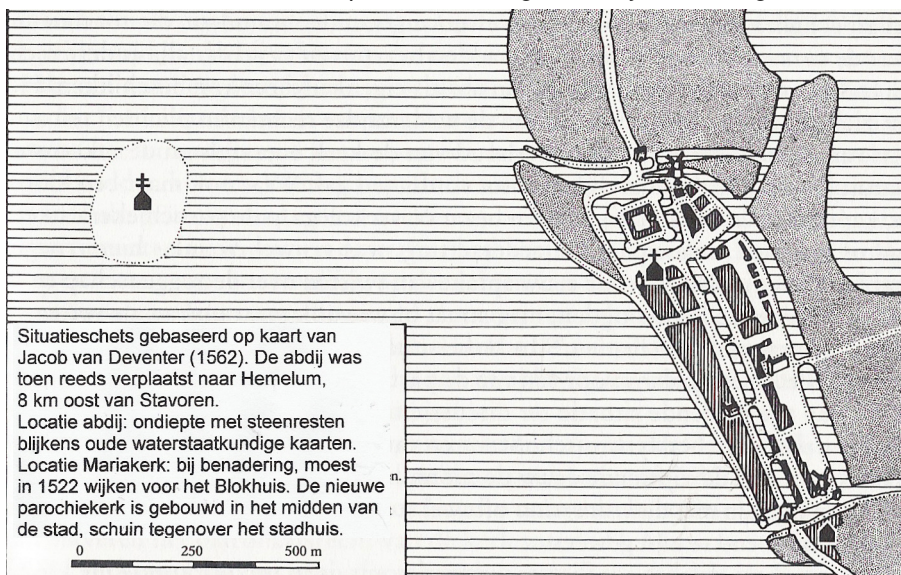
Ook de stormvloeden van 1214 en 1219 waren funest. Al in 1238 werd de St.-Odulphusabdij bedreigd door de zee en verzocht de bisschop het klooster te steunen. Zo ook 29 september 1264, waarbij sprake is van een Mariabeeld "dat door de melk daarin aanwezig reeds veel mirakelen had gewerkt".⁷ Het Cartularium van de abdij bevat onder meer een oorkonde van 23 mei 1285 waarin de paus een aflaat (*indulgencia*) van veertig dagen verleent vanwege het door watersnood getroffen klooster en de burgerij oproept mee te dragen aan het herstel. Om dezelfde reden verleent ook de aartsbisschop van Riga – toen in Hoorn aanwezig – op 4 juli 1296 een aflaat van veertig dagen, want *de kerk is door de hevige en voortdurende overstromingen reeds vernield* (iam destracte).

⁷ Idem, p. 87; geval van *lactatio*, het genezing brengende melkwonder.

Bij de St.-Luciavloed van 13 op 14 december 1287, werden Friesland en Holland definitief van elkaar gescheiden. Tot dan was het Fries de algemene taal vanaf het Zwin (België) tot aan Denemarken. Theaterstuk *De Grutte Stoarm* (Tryater/Oerol 2005) herinnert aan deze springvloed.

Er volgden herhaalde verzoeken om steun, onder meer in 1301, 1307; het klooster was pal aan zee komen te liggen. Ook in 1323, de twee torens en een groot deel van het klooster lagen in puin, de bewoners waren verarmd door misoogsten en veepest. Van 15 juli 1345 dateert een smeekbrief van alle Friese abten en andere prelaten om het klooster te hulp te komen.

In september van dat jaar 1345 onderneemt graaf Willem IV van Holland een grootscheepse expeditie naar Friesland. Hij landde eerst ten zuiden van het klooster op een groot veld, de Zuudfenne, en verjoeg de daar verzamelde Friezen die hun toevlucht namen in het klooster dat daarop door de Hollanders werd ingenomen en geplunderd. Kort daarna landde graaf Willem ten noorden van het klooster en viel overhaast de Friezen aan, van wie velen zich in het riet hadden verscholen. Willem sneuvelde aldus op 26 september in de Slag bij Stavoren, nu ten onrechte beter bekend als de Slag bij Warns. Uit dank voor kwam er jaarlijks op het feest "van die Lief Vrouwe (Andreae 140) een ommeegang met het Mariabeeld, bekleed met een Friese doek; hoofdtooi, heet het later wat bescheidener. In de kapel van de uithof van de abdij te Rijs zou in de 14de eeuw een Mariabeeld hebben gestaan in Friese kledij. Wellicht werd zo'n beeld van Maria louter op haar feestdag en beetje Fries uitgedost.

Eigen bewerking naar Mol e.a.(zie noot 2), p. 107. Tekst bekort en vergroot.

Overige lotgevallen van de abdij

Ook de strijd tussen de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht ging bepaald niet aan de abdij voorbij. De latere graaf Willem I (1203-1222) is begin 1198 in de abdij te Stavoren getrouwd met een dochter van de graaf van Gelre. Bisschop Dirk II toog naar Friesland om zijn gezag te herstellen. Na afloop van een mis in de abdij heeft Willem gepoogd de bisschop met geweld gevangen te nemen. Die bisschop is overigens rijk geworden door plundering, brandschatting en inning van losgeld.

De pest, de Zwarte Dood, die 1348-1350 in heel Europa woedde, maakte veel slachtoffers, ook in de Friese kloosters. De hele periode 1350-1400 was voor de meeste instellingen er een van wanbeheer, bezitsvervreemding en terugloop van intreders. Vernieuwingsimpulsen kwamen onder meer van de Moderne Devotie (Zwolle, Geert Grote). Uit testamenten blijkt dat de bevolking gesaneerde kloosters verkoos, waardoor niet hervormde kloosters hun positie op de 'zieleheilsmarkt' zagen verzwakken. Voor de agrarische kloosters met hun uithoven overigens een minder groot probleem.

De Staverse abdij werd in 1390 wederom in brand gestoken en al haar 70 (!) hoeven in Holland werden haar ontnomen.

In 1398 wreekte de Hollandse graaf Albrecht van Beieren de dood van zijn kinderloos gebleven oom Willem IV door Stavoren plat te branden. Vanwege de Hollands-Friese oorlogstroebelen was de abdij te Stavoren van 1396 tot 1414 praktisch geheel verlaten door de monnikengemeenschap, die haar toevlucht in de stad had gezocht en in 1415 toestemming van bisschop Frederik van Blankenheim kreeg aldaar een klooster in te richten, gereed 1419, in een aan haar toebehorend hospitaal. In 1340 was er nog strijd geweest om de kapel van het gasthuis, kort tevoren door de burgers opgericht, want dat betekende inkomstenderving voor de abt. De abt was met een deel van de monniken al in 1415 uitgeweken naar de uithof in Rijs. Een ander deel nam de wijk naar Hemelum - waar dus al het St.-Nicolaasklooster voor vrouwen bestond - en stichtte daar het klooster Vallis Sancte Marie, *Mariëndal*.

In 1494 volgden ook de abt en de overgebleven Staverse monniken. De Benedictijnen van Stavoren-Hemelum sloten zich in 1495 aan bij de Unie van Bursfeld (Duitsland, aan de Weser), een hervormingsgezinde beweging, met strikte naleving van het armoede-ideaal.

Van de in 1415 verlaten Staverse abdijkerk restte slechts een kapel op een heuveltje in zee, alwaar in de vijftiende en begin zestiende eeuw nog sprake is van verering van het Heilig Bloed.

Het oude abdijcomplex ligt nu onder water. Lange tijd is hier een ondiepte geweest, bij vissers bekend als *De Stiennen* of *It Tsjerkhôf*, waar in vissersnetten soms nog stenen en beenderen worden opgehaald.

Het Archeo-team Miramar Friesland van de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (LWAOW) heeft in augustus 2009 teleurgesteld moeten conclu-

deren dat er niets rest van het klooster. In 2004 waren nog welgeteld drie kloostermoppen opgedoken. Misbaksels ook nog, wegens onbruikbaarheid afgekeurde stenen. Het eindrapport van de duikexpedities verschijnt najaar 2009. De vondst van een stenen sarcofaag in 1999 is een toevalstreffer geweest en duidt niet op een relatie met het klooster; misschien was het slechts ballast van een vergaen schip.⁸ De sarcofaag is in bewaring bij het recent gestichte Russisch-orthodoxe klooster van de H. Nicolaas te Hemelum, dat tot nu toe driemaal op 12 juni een bedevaart hield naar de plaats waar het Odulphusklooster eens moet hebben gestaan. Op 26 september 2007, *Leafroudei*, werd er in het klooster een vierde icoon gewijd met daarop afgebeeld vijf “Friese” heiligen, onder wie Odulphus.

Kaart uit 1853-1856 met de vermoedelijke locatie van de St.-Odulphusabdij bij De Steenen en rechts ervan begraaftplaats .

⁸ Nederlands Dagblad 18.08.2009 meest uitvoerige tekst.

Die sunt capelle pmentes adendam. Sci. odulphi. in laugen. Larnum.

Wädelte. Kaynewald. hindelepum. Gersinger. Saathede

Vdloghe. aldekerke. hagekerke. Ipekeldekerke. Vicle.

Serkerke. Oltse kumpe. Ruyne. Sillehem. Martnesse. Vyk

Lindwerth. Midlinge. hartz. Denngryp. Sanghnu. Weölhot.

De lijst met kapellen van 29 mei 1132.